

Balogh Sándor

A könyv szimbolikája a képzőművészetben

A görög mitológiában a múzsák közül Kliót, a történetírást és Kallio-pét, az epikus költészet múzsáját ábrázolták íróvesszővel és papiruszterkerccsel. A keresztény ikonográfiában az Ószövetségre az irattekercs, az Újszövetségre a könyv utal. Az univerzum szimbólumaként (liber mundi) nyitva ábrázolva tanulás, bölcsesség, tudomány, felismerés a jelentése, csukva ua., csak még megőrzött és megszerezhető, szűz titokként. A csukott könyv Jézus kezében a lepecsételt könyvet jelenti, melyet csak ő, a Júdea törzséből való oroszlán képes felnyitni, az utalás a Jelenések könyvéből származik. Az ábrázolásokon a lepecsételt könyvet, ami az élet könyve, Krisztus a bal kezében tartja – a fedőlapon alfa és ómega, kezdet és vég szimbóluma –, jobbját áldásra vagy szónoki gesztusra emeli. A trónoló, uralkodó Krisztusnak ez a *pantokrátor* megjelenítése (a gör. pantosz 'minden', theosz 'isten') már az ókeresztény művészetben megkezdődött, *tanító* jelentéssel is bír. A könyv néha nyitott és bibliai idézet vagy utalás hordozója. Felfedezhető a Hagia Sophia mozaikjain, a palermói Monreale apszisában, a rilai kolostorban vagy a templomkapu feletti timpanon szobrainak közepén Amiens-ben.

Evangéliáriumok ötvös kötéstábláin, kelyhek zománcberakásán, kódexek kezdőlapjára minálva, hímzett szőnyegeken köszön vissza a motívum. Része az ortodox és görögkeleti ikonosztáznak. Megtalálható a Pantokrátor Krisztus alakja a magyar Szent Koronán is rekeszzománcból, baljában zárt evangéliummal, jobbában egy szem gyöngy, ami az Igét jelképezi. A reneszánszban a frontálisan és szigorúan trónoló alakot lassan felváltják az egyre lágyulóbb Madonna-ábrázolások, de a könyv nem marad el a képről. A gyermek Máriát oktató Szt. Anna ölében a nyitott könyv az Ószövetség szimbóluma, a „Krisztus születése”-képeken az Újszövetséget jelenti.¹

¹ Magyar katolikus lexikon

Könyv a gyermek Jézus kezében a tanítás, a tanító eljövételére utal (Rogier van der Weyden képén). A gyermek Mária kezében a könyv azt jelenti, e gyermek által jön majd világra az Ige, ahogy az „Angyali üdvözlés”-képeken a nyitott könyv: „Íme, a Szűz méhében fogan”.

Donatello domborművén olvasás közben lepi meg Máriát az angyal, ahogy Ghirlandaio, Leonardo, Fra Angelico freskóin, El Greco és Poussin képein. A „Magányos Madonna”-képeken gyakran könyvet tart kezében Mária (Botticelli *Könyves Madonnája*), a pünkösdi-képeken a térdén van nyitott könyv. A genti székesegyház „Bárány imádása” szárnyasoltárán, Hubert és Jan van Eyck alkotásán Mária és Keresztelő Szent János könyvet tartanak, ahogy a próféták is. Jan van Eyck festményén a donátor Madonnája ugyan nem olvas, de megteszi helyette a térdeplő és imádkozó Rolin kancellár. Megszámlálhatatlan a tekeres- és írásszalag ábrázolás, az apostolok és szépszámú szentek kiegészítőjeként a könyv a hitet és az evangéliumot jelenti, így látható Dürer mester négy apostolt ábrázoló táblaképein.

Gyakori téma a kor festészetében, miniatúráiban a tekeres átmásolása könyvbe mint a hit megerősítése. Pápák, papnők, papok esetén az igehirdetést; rendalapítóknál, szerzeteseknél a regulát; zarándokok, remeték, szüzek kezében az imakönyv a vallás gyakorlását jelképezi.² Valóságos könyvtípus-bemutató a templomi homlokzatok, faszobrok, oltárok szentjeinek, evangélistáinak attribútumaként megjelenített csatos, palástos, csuklyás könyvkötések, mint Til Riemenschneider faoltárán is látható. A karddal átszúrt könyv Szt. Bonifác attribútuma, a védekezésül feltartott könyvet a legenda szerint fejével együtt vágta ketté egy gaz fríz.

Szt. Jeromosról több ábrázolás maradt fent könyvvel, mint nélküle. Tipikus „könyves” szentek Clairvaux-i Szent Bernát, Padovai Szent Antal, Szent Domonkos, Aquinói Szent Tamás, Alexandriai Szent Katalin. Michelangelo a Sixtus-kápolna mennyezetfreskóin a próféták nyitott könyveit a közvetett isteni jelenlétre utalóként, a csukottakat a közvetlenként ábrázolja. A vállas szübillák könyvei a látnoki képesség elvesztésére utalnak, az utolsón jól látható, amint rezignáltnan feladja az olvasást, és becsukja a könyvet. A hét szabad művészet ábrázolásain a Retorika irattekeres, a Grammatika könyv, könyvet és jogart tartó alak a Filozófia, a könyvbe író pedig a Történelem szimbóluma.³

² Magyar katolikus lexikon

³ Szimbólumtár. Szerk. Pál József–Újvári Edit. Balassi Kiadó, Bp., 1997. 280.

Az erényeknél az Okosság/Bölcsesség allegorikus figurái tartják kezükben a könyvet. Szt. Ágoston tudós voltára céloz képen Botticelli a könyvvel, ahogy teszi Fra Angelico is Albertus Magnus képzelt portréjánál. Domenico di Michelino Dante-freskóján a firenzei dómban a költő az *Isteni színjátékot* tartja kezében, háttérben aláfestésként némi Pokol, a Purgatórium és a Paradicsom. A háttér, az illusztráció, a szimbólum a könyvnek konkrét, szerzővel, címmel ellátott jelentést ad. Rotterdami Erasmus portréin a tudós toposza mellett a könyv azonos önmagával. Az alkimistaábrázolásokon a csukott könyvet hét pánt pecsételi le, amit csak hét művelettel lehet majd felnyitni. A velencei flotta 828-ban Alexandriából elrabolja (más forrásoknál megveszi) Szt. Márk ereklyéit. A nyitott könyvre támaszkodó szárnyas oroszlán alakja mint Márk attribútuma a velencei államiság szimbóluma lesz, címerén, zászlaján hordja. A könyvlapokon olvasható felirat („Pax tibi Marce evangelista meus”) jelentése („Béke neked Márk, én evangélistám”) a legendára utal, ahol egy angyal mondta ezt Márknak a viharos tengeren, útban természetesen Velence felé, aki megnyugodott ezt hallva.

A könyvábrázolás a hivatalos okmányokon, pecséteken, címereken a törvényt, a törvényességet személyesíti meg.

A magyar református egyház címerében a zászlós bárány az Ó- és Újszövetségre utaló két nyitott könyvön tapos.

A könyv a keresztény egyházművészet ikonizált tárgya, mint a kereszt, a kulcs vagy a töviskoszorú. Arcimboldo preszürrealis portréi mintha Dali világát előlegeznék meg. Az vagy, ami a foglalkozásod: könyvtáros könyvből, és még jól jártál, mert jogászként halból és sült csirkéből volnál. Caravaggio Szt. Jeromosának keze addig nyújtózik, ameddig a könyvei érnek, az aszkéta teste szinte összenő könyveivel, eggyé válik a tanítással. Jose Ribera temérdek szent- és görögfilozófus-ábrázolásán elmaradhatatlan kellék az egyszerű pergamenkötésű, salátává olvasott könyv, ami vagy szent, vagy nem, a lényeg maga a figura, a tárgy másodlagos. Georges de La Tour Szt. Józsefének könyve isteni fényt áraszt, ahogy a lotaringiai festő szinte minden képe fényárban úszik. A németalföldi csendéleteken és életképeken sima használati tárgyak, ugyan úgy lehetne sisak, korsó, kalitka, sonka vagy az elmaradhatatlan pipa. A termékeny Rubens óriási vásznain keresni kell a könyvet, mellékes tárgy, még ha *Négy filozófust* jeleníti is meg velük.

A törpe c. Velazquez képnél a kompozíció fontos elemei a könyvek, viszonyítási alapok, nem udvari bolondot látunk, hanem hivatalnokot, aki nehezen boldogul a neki túlméretes kötetekkel, és a „túlméretes” világgal.

Rembrandtnál a ronggyá olvasott könyv tanítást és érett bölcsességet jelent, így anyja portréján, az öreg emberén, a filozófusén, Szt. Máté, Szt. Pál és Szt. Sebestyént alakjainál, ellenben megismerendő tanítást fia, az olvasásba merült Titus ábrázolásánál. Ronggyá olvassa könyveit a patikus, az aranymérő, a kereskedő és az egész posztókészítő cég: a számadáskönyveket. Vermeernél *A hit allegóriája* c. festmény túlzó ünnepléyszerűségével a Könyvek könyveként aposztrofálja a Bibliát, ami a keresztel, kehellyel és áhítattal elengedhetetlen kelléke a kompozíciónak. A rokokó könnyedsége a könyvet sem veszi komolyan, erotikus veszélyforrásként mint a csábítás kelléke jelenik meg a képeken, rézkarcokon, Fragonard olvasó női egészen belepirulnak a műveletbe, hogy úgy tegyenek, mintha olvasnának. *Madame de Pompadour* Boucher képén több a király szeretőjénél: művelt, értelmes asszony, akinek kezében nem áll idegenül a könyv. Goya brutális metszetein kifacsarodik a világ, a számár számarkönyvből olvas, a sátán írja a sorskönyvét, és örültek próbálják kiolvasni a sorsukat, a könyv nem értékhordozó.

Carl Spitzweg biedermeier életképeket gyárt mókás könyvbolondokról, csak a karakter számít. A preraffaelitáknak ismét fontos a könyv, Rosetti *Szűz Mária neveltetése* c. képén hegyekben állnak a könyvek, szinte tudós nő, aki komolyan felkészül szerepére, a kor kihívásaira meg tud és meg is akar felelni.

Manet *Mallarmé* és *Zola* portréin a könyvek az írók munkaeszközei, Ferenczy Károly olvasó férfija akkurátusan feje fölé emeli a könyvet, hogy jobban lássa. Van Gogh képén a biblia mellett illetlenül ott hever a regény, hogy a Könyvek könyvének megkopott dicsőségére utaljon. A csendélet elemeiként szerepelnek a salátává olvasott, olcsó regények, hagymák és kókadt csokrok társaságában vagy egyszerűen egymásra hajigálva ugyanannyit jelentenek, mint a szoba nyűtt székei és kitaposott bakancsai.

Bezzeg Renoir hölgyei legalább tíz festményen csodálhatók meg, amint átszellemülten falják a betűket. Az impresszionizmus ismét divatba hozza az olvasó nők ábrázolását, mintegy rácsodálkozik a témára, hétköznapi hölgyek, cselédek és frivol dámák, léha kokottok kapnak a könyv után. Gyakran magányosan, pucéran és főleg fiatalon, a könyv unaloműző, sohasem lexikon, gyanítom, nem is szakkönyv, még csak nem is szakácskönyv, mérget vennék rá, hogy regény, legfeljebb újság, de biztosan nem a *Biblia*. Így merülnek el olvasmányaikban Munkácsy, Benczúr festményein, láthatók Berény Róbert, Réti István, Czöbel Béla alkotásain.

A XX. századi festményeken, fotókon olvasó modern nők kihívóak és néhol alig rejtetten erotikusak, a könyv jelenléte csak fokozza a hatást, mintha éppen, hogy felesleges, unaloműző pótlék volna. Ernst Barlach szobrán (1936) a könyv összenő az olvasóval, testének meghosszabbítása. Ugyanaz a tükör ismétli az alakot és visszatükrözi a könyvet René Magritte *Alter ego* c. szürreális látomásában, a valóságos a könyv, az ember hasonmása pedig átkerül a tükör túloldalára, a fantáziavilágba vagy ugyanannak az embernek egy másik tudatállapotába. A szocialista realizmus propagandacélokra használta a könyvet. A tudás eszközeként ábrázolta, mint ami kivezeti az elnyomott osztályokat a rájuk kényszerített szellemi sötétségből, és most már nem csak a kiváltságosoké lesz a művelődés lehetősége. Leginkább brosúrára emlékeztet, szinte elveszik a kéréses kezekben. Georg Rohner *Az irodalmár* c. (1968) festményén a könyvkupacok, csukott és nyitott kötetek váltakozásai ritmusgyakorlattá fokozzák le a könyvet, mintha csak ornamentika volna.

Száz éve a fotóműtermek kedvelt díszlete volt a könyv, aki betévedt egy vásári napon, hogy emléket hagyjon, az fontosnak, okosnak látszott a társaságában, és tudott valamit kezdeni a kezével a villanásig. A könyv már régen nem ikonizált jelentéstartalommal bír, hanem elsősorban egyedivel, az adott képzőművészeti tárgyon a művész szándékának megfelelően vagy a kompozíció szabályai szerint viselkedik. A kortárs képzőművészet egyik legsajátosabb alkotása a művészkönyv, ahol a könyv megjelenítési formává, eszközzé, alapanyaggá válik, vagy esetenként korcsosul attól függően, hogy a tárgy hordoz-e tartalmi üzenetet, esztétikai értéket, vagy csupán üres blöff.

Felhasznált irodalom

- Anderle Ádám–Adriányi Gábor*: Magyar katolikus lexikon. Szerk. Diós István–Viczián János. Szent István Társulat, Bp., 2002
- Aradi Nóra*: A szocialista képzőművészet jelképei. Kossuth–Corvina, Bp., 1974
- Auboyer, Jeannine*: A barokk. Szerk. Aradi Nóra [et al.], ford. Sziberth Bertalan. Corvina, Bp., 1994
- Auboyer, Jeannine*: A korai középkor. Ford. Sarodi Tibor. Corvina, Bp., 1988. (A művészet története)
- Auboyer, Jeannine*: A korai reneszánsz. Szerk. Karátson Gábor, ford. Sziberth Bertalan. Corvina, Bp., 1991. (A művészet története)

- Auboyer, Jeannine*: A századvég és a századelő. Ford. Sarodi Tibor. Corvina, Bp., 1988
- Biedermann, Hans*: Szimbólum-lexikon. Szerk. Falus János, ford. Havas Lujza–Körber Ágnes. Corvina, Bp., 1989
- A keresztény művészet lexikona. Szerk. Jutta Seibert, ford. Harmathné Szilágyi Anikó. Corvina, Bp., 1986
- Layuno Rosas, María Ángeles [et al.]*: Az érett reneszánsz. Szerk. Petz György, ford. Székely Ervin. Corvina, Bp., 1993. (A művészet története)
- Művészeti Lexikon. Főszerk. Zádor Anna–Genthon István. Akadémiai Kiadó, Bp., 1966
- A rokokótól 1900-ig. Szerk. Turay Hedvig, ford. Csép Attila. Corvina, Bp., 1988. (A művészet története)
- Rovó Aladár*: A könyv. Fővárosi Könyvkiadó, Bp., é.n.
- Szimbólumtár. Szerk. Pál József–Újvári Edit. Balassi, Bp., 1997